

BEHEER EN VOORLICHTING

Don Shepherd & Wouter Helmer, Stichting Ark, Postbus 3575, 6017 ZH Thorn

De uitstraling van Koningssteen als voorbeeld voor natuurontwikkeling staat of valt met de kwaliteit van het beheer en met de voorlichting, die rond het project gevoerd wordt. In dit artikel worden achtereenvolgens de uitgangspunten van het begrazingsbeheer en de openstelling van het terrein voor een breed publiek besproken.

NATUURLIJKE BEGRAZING

De natuurlijke vegetatie van het Maasdal kent naast water- en moerasplanten ook een gevarieerde landvegetatie met verschillende typen oobossen, struwelen en graslanden. De ruimtelijke afwisseling in open en gesloten vegetaties wordt onder natuurlijke omstandigheden veroorzaakt door begrazing. Het nieuwe streven naar een zo natuurlijk mogelijk riviersysteem kan dan ook alleen verwezenlijkt worden wanneer ook grazers in het gebied worden losgelaten. Dit moeten dan wel (half)wilde grazers zijn of dieren die goed aan natuurlijke omstandigheden zijn aangepast. Voor Koningssteen is de keuze gevallen op Konik-paarden en Galloway-runderen.

KONIKS

De enige echte wilde paarden van dit continent zijn de Przewalski-paarden, die van nature op de Mongoolse steppen thuishoren. Het Westeuropese wilde paard, de Tarpan, is aan het begin van de vorige eeuw in Polen uitgestorven.

Er leefden nog wel afstammelingen van de Tarpan, maar die waren met huispaarden gekruist. Met deze afstammelingen is men in Polen een fokprogramma begonnen, dat gericht was op het terugkrijgen van het originele wilde paard. Het resultaat van dat fokprogramma is de Konik, een klein paard dat qua uiterlijk en gedrag vrijwel identiek is aan de Tarpan.

Inmiddels leven er zo'n 600 Koniks op de wereld, het merendeel in Polen, maar ook in Nederland lopen verschillende kuddes rond (Oostvaardersplassen, Lauwersmeer, Ennemaborg).

In de winter van 1990-91 kon de Stichting Ark 21 Koniks kopen van dierentuinen in Polen. Zes paarden, twee hengsten en vier merries, werden op Koningssteen losgelaten. Zowel in 1991 als in 1992 werden drie veulens geboren (beide keren een merrie en twee hengstveulens), zodat het totaal aantal Koniks op Koningssteen in 1992 twaalf bedroeg. Om de groep genetisch gezond te houden, vindt er regelmatig uitwisseling met andere Konik-kuddes in Nederland plaats.

GALLOWAYS

Een terugfokprogramma naar de oervorm, zoals dat bij het wilde paard heeft plaatsgevonden, is bij het rund niet meer mogelijk. Daarvoor is het Oerrund reeds te lang geleden uitgestorven. In de 17e eeuw werden de laatste wilde runderen in Oost-Europa gesloten.

Onder de gedomesticeerde runderen komt wel een aantal primitieve rassen voor, die zeer goed aan natuurlijke omstandigheden zijn aangepast. In onze klimaatzone zijn dat met name het Schotse Hooglandrund en het hoornloze

Galloway-ras, eveneens uit Schotland. Deze ruige runderrassen zouden al door de Romeinen in Schotland zijn aangetroffen.

De eerste Galloways werden in de zomer van 1990 op Koningssteen losgelaten. Het waren vijf koeien, waarvan er vier in het najaar een kalf kregen. De koeien werden in de winter van 1991 opnieuw gedekt door een stier die vanaf dat moment bij de kudde bleef lopen. Toen in het najaar van 1991 weer vier kalfjes werden geboren, liep het aantal runderen op Koningssteen op tot 14.

BEGRAZINGSDICHTHEID

Met het introduceren van grote grazers wordt een belangrijke stap gezet naar een meer natuurlijk systeem, waarin verder menselijk ingrijpen tot een minimum beperkt kan blijven.

In kleinere natuurgebieden zoals Koningssteen richt het beheerswerk zich, bij gebrek aan grote roofdieren, voornamelijk op de regulering van het aantal grazers.

De bovengrens van dit aantal wordt bepaald door de wintersituatie, waarin voldoende voedsel beschikbaar moet zijn voor de kudde, die het hele jaar door in het terrein aanwezig is.

Er moeten echter ook niet te weinig dieren rondlopen, omdat dan bosvorming de overhand krijgt. Dat laatste is in het winterbed van de Maas uit waterstaatkundig oogpunt onaanvaardbaar. Verder leidt overmatige bosvorming ook tot vermindering van de variatie in

TABEL I. Aantallen grazers op Koningssteen, 1990-1993.

Maand:	6/90	8/90	12/90	4/91	12/91	4/92	7/92	9/93
Koniks								
hengst			1	2	2	4	2	4
merrie		3	4	4	4	5	4	3
veulen		1	1	3	3	3	3	2
Galloways								
stier				1	3	2	1	2
koe	5	5	5	5	7	6	2	3
kalf			4	4	4	3	2	2
vd	5	8	10	12	16	17	9	12
vd/ha	0,14	0,23	0,29	0,34	0,46	0,49	0,26	0,34

(vd = volwassen dieren)

het gebied. Uit het oogpunt van natuurlijke diversiteit is gekozen voor een halfopen landschap. We beseffen dat dit een subjectieve keus is, maar datzelfde geldt voor iedere andere keus.

Met deze uitgangspunten voert de Stichting Ark nu reeds enkele jaren een begrazingsbeheer op Koningssteen en in andere Maas-, Rijn- en Waaluitwaarden.

Voorlopig is de conclusie dat bij jaar rondbegrazing een begrazingsdichtheid van 1 volwassen dier per 3-4 hectare in het voedselrijke riviereengebied tot de gewenste vegetatie-ontwikkeling leidt. Bij die dichtheid blijft 's zomers ongeveer driekwart van het terrein onbegraasd, terwijl 's winters juist driekwart wel begraasd wordt. Het netto-resultaat is dat de hele gradiënt van veel naar weinig begraasde delen in één terrein te vinden is. Welke gevolgen dit voor planten en dieren heeft, wordt elders in dit themanummer besproken.

Koningssteen is ruim 35 hectare groot, waarvan enkele hectare water. Met ongeveer 10 grazers wordt de optimale dichtheid bereikt. Toen de kudde in de winter van 1991/92 tot 23 paarden en runderen was uitgegroeid, is een aantal dieren naar andere natuurterreinen verplaatst (zie tabel I).

WISSELENDE BEGRAZINGSDRUK

Na de relatief intensieve landbouwperiode werd Koningssteen in 1990 met vijf koeien sterk onderbegraasd. Dit leidde tot een explosieve bloei van eenjarigen en van Wilde peen, Margriet, Boerenwormkruid en andere planten in een verruigend grasland.

In 1991 graasden er zes runderen (met vier kalfjes) en zes paarden (met drie veulens). Er ontstonden nu duidelijke patronen in de graslanden. Bomen werden nog nauwelijks aangevreten, maar de relatief hoge begrazingsdruk had wel een veel minder uitbundige bloemenwereld tot gevolg.

Toen in het najaar het aantal dieren tot 23 opliep, had dit duidelijk zijn invloed op de plantengroei. De zomerruigten werden 's winters geheel opgeruimd en veel bomen en struiken werden door de paarden geschild. De plotselinge afname van de begrazingsdichtheid in het voorjaar van 1992, leidde opnieuw tot bloeiende graslanden.

Dergelijke schommelingen in de begrazingsdichtheid zijn op zich een interessant fenomeen. Aangenomen mag worden dat ze ook

FIGUUR 1. Jaarrondbegrazing op Koningssteen: Galloways in de sneeuw, winter 1991/1992 (foto: F. Schepers).

onder natuurlijke omstandigheden voorkomen, onder invloed van ziektes, isolatie van gebieden door hoogwater, voedselgebrek of trekgedrag van dieren.

Wisselende begrazing vergroot de vestigingskansen van nieuwe planten in een vegetatie. Na perioden van overbegrazing blijft immers een korte, plaatselijk kapot gelopen grasmat achter, waarin tijdens onderbegrazing makkelijker kruiden en jonge bomen en struiken kunnen opgroeien dan in constant begraasde graslanden. Voor de ontwikkeling van oobossen uit grasland lijkt onderbroken begrazing zelfs van veel groter belang dan de veel geciteerde beschutting door doornstruiken. Ook de aanwezigheid van honderden jonge eikjes op Koningssteen kan alleen met het verhaal van de onderbroken begrazing verklaard worden.

GEMENGDE BEGRAZING

Paarden en runderen vertonen een verschillend graasgedrag en hebben een andere voedselkeuze, variërend met het aanbod en het seizoen. Een paard graast met zijn tanden en knabbelt het liefst aan zeer jonge grasscheuten. Dit leidt plaatselijk tot zeer korte vegetaties. Runderen grazen daarentegen met hun tong het gras halflang af.

Verder is rundermest verspreid door het hele terrein te vinden, terwijl paarden duidelijke latrines kennen.

Op Koningssteen gaan de paarden 's winters over op het lange ruige gras en schillen bo-

men, terwijl de runderen dan een voorkeur voor braamscheuten aan de dag blijken te leggen. Deze soortspecifieke verschillen leiden tot meer diversiteit in de vegetatie, waarvan op hun beurt weer allerlei kleinere dieren en planten profiteren.

Behalve paarden en runderen, kwamen er van nature ook Reeën, Edelherten, Elanden, Bevers en Wilde zwijnen in het riviereengebied voor. Iedere soort had een geheel eigen invloed op de vegetatiestructuur. Vanuit het oogpunt van natuurlijke diversiteit is het wenselijk om zoveel soorten grazers te introduceren als het terrein qua oppervlakte en draagkracht toelaat.

Koningssteen is te klein voor soorten als Edelhert, Eland, Wild zwijn of Bever. Naast paarden en runderen is er wel plaats voor een kleine groep Reeën. Hopelijk bereikt die soort Koningssteen op eigen kracht.

Kleinere grazers zijn er ondertussen al wel en hun invloed op de plantengroei moet niet worden onderschat. Met name langs de waterkanten zorgen Meerkoeien, eenden, zwanen en Bevervossen voor een zeer kortgrazige vegetatie. Verder van de oever worden de paardeweitjes nog verder gemillimeterd door Hazen en Konijnen.

Wat de paarden en runderen betreft, is het belangrijk dat de dieren in kuddeverband kunnen leven. Dit betekent dat we op terreinen kleiner dan ca. 15 hectare de voorkeur geven aan één soort boven gemengde begrazing met slechts enkele dieren per soort. Koningssteen is groot genoeg om zowel van paarden als koeien een kleine kudde te laten rondlopen.

JAARRONDBEGRAZING

Bij een veebezetting van 1 dier per 3-4 hectare zien we op Koningssteen jaarlijks dezelfde vegetatiecyclus optreden. 's Zomers gaat de plantengroei de draagcapaciteit te boven, met als gevolg dat grote delen van het terrein doorgroeien, de meeste kruiden zaad zetten en zaden van bomen en struiken de kans krijgen om te kiemen. 's Winters echter, wanneer de plantengroei praktisch stilstaat, krijgt de begrazing de overhand en worden grote delen van de zomerruigte weer opgeruimd (figuur 1).

Deze cyclus biedt zowel voedsel als beschutting voor Patrijzen, Hazen en Konijnen in het voorjaar, goede condities voor 'hooiland-soorten', massale zaadproductie in het najaar (goed voor veel vogels en muizen) en winteruitgeslagen die van levensbelang zijn voor bijvoorbeeld vlinders en sprinkhanen.

Een groot deel van deze natuurlijke rijkdom is terug te leiden tot de jaarrond-begrazing. Seizoensbeweidings, zoals die in de landbouw, relatienota-gebieden en ook in veel natuurterreinen wordt toegepast, gaat voorbij aan deze natuurlijke cyclus van begroeiing en begrazing. Om bij seizoensbeweidings toch de volledige grasproductie te benutten worden 's zomers vaak teveel dieren geweid of er wordt gehooïd, waardoor veel diversiteit verloren gaat.

Jaarrondbegrazing leidt tot fijnmaziger patronen en tot een meer geleidelijke opbouw en afbraak van de plantenmassa, meer uitwijkmogelijkheden voor dieren in de kruidlaag, meer voedsel in de vorm van zaad, insecten etc.

SOCIALE STRUKTUUR

De constatering dat begrazing een essentieel onderdeel is van het ecosysteem, maakt het vanzelfsprekend dat ook gestreefd wordt naar een sociaal zo compleet mogelijke kudde, met dieren van beide geslachten en verschillende leeftijden.

Het gedrag van zowel paarden als runderen op Koningssteen wordt voor een belangrijk deel bepaald door de sociale structuur van de kudde: de manier waarop ze door het terrein trekken, de geboorte van jongen, de concurrentiestrijd tussen mannelijke dieren etc.

Voor de dieren zelf lijkt het prettiger leven in een gedifferentieerde kudde, maar het is ook voor de beheerder makkelijker. Frustraties van alleenstaande dieren (stieren!) of ongecoördineerd gedrag van dieren zonder leider

FIGUUR 2.
Rondleiding op
Koningssteen,
7 mei 1991
(foto: W. Overmars).

(pinken, groepen eenjarige paarden) komen nauwelijks meer voor.

Sociaal gedrag van grazers leidt bovendien ook tot meer differentiatie in het terrein. Een aantal voorbeelden ter verduidelijking:

- De mestconcentraties van de paarden zijn grotendeels het gevolg van hun sociale gedrag. Ze beruiken elkaars mest en poepen of urineren er vervolgens overheen.
- Koeien die moeten kalveren trekken zich rond de geboorte enkele dagen terug in de beschutting van bos of struweel.
- De hinder die sommige paarden 's zomers van insecten ondervinden draagt ertoe bij dat de hele kudde zich 's zomers in het open terrein ophoudt.
- Eilandjes voor de oever van Koningssteen werden niet begraasd, totdat één van de jonge stieren, na verdreven te zijn door de oude stier, hier zijn toevluchtsoord zocht.

hoeveelheden gras tot zich en zoeken de rest van de tijd een rustige plek op om te herkauwen, het liefst in de beschutting van een overhangende boom.

Nadert er plotseling een vijand: geen paniek. Koeien moeten het niet van hun snelheid hebben. Ze hebben hun zware kop om mee te stoten. Jonge dieren vinden bescherming in een ring van ouderen, die met de koppen naar buiten staan. Op Koningssteen werd een dergelijk gedrag waargenomen toen de paarden te opdringerig werden.

Het verstoppertje van kalfjes gedurende de eerste dagen van hun leven is een gedrag dat we ook bij andere evenhoevigen (Ree, hert) tegenkomen. In tegenstelling tot een veulen, drinkt een kalfje maar enkele malen per dag.

DIERENGELUK

Geluk van dieren is niet te meten. Koeien in een boerenwei staan bij weer en wind op een kale grasmat, bestaand uit enkele grassoorten. Via een pompje kunnen ze water tot zich nemen. Ze leven en geven melk.

De Galloways op Koningssteen staan bij grote hitte tot hun buik in het water. Of ze zoeken een overhangende boom op. Iedere dag maken ze een andere keuze uit de meer dan 300 plantensoorten die er tot hun beschikking staan. En dan hebben we het nog niet eens over het kuddegedrag: de darte kalfjes en de stier die bescherming biedt.

Geluk is wel te zien. Toen een aantal koeien in het voorjaar van 1992 weg moest van Koningssteen, duurde het uren voordat ze de veewagen in wilden. Ze werden tijdelijk op een kale wei gezet. Diezelfde kudde was twee maanden later in een mum van tijd de wagen in toen ze uit deze boerenwei weg mochten.

VERSCHILLEND GEDRAG

Paarden vluchten bij gevaar. Ze zijn snel genoeg om menige vijand voor te blijven en zo niet, dan kan de achtervolger (ook wanneer dat een ander paard is) een stevige achterwaartse klap met de hoeven krijgen. Met hun geknabbel aan korte grassprietjes zijn ze bijna 80% van de tijd bezig. Ze kunnen ook niet herkauwen zoals de koeien. De veulens lopen mee met de kudde en drinken tientallen malen per dag. Het zijn de natuurlijke kenmerken van een schichtig dier en dit verklaart waarom de Koniks op Koningssteen meestal in de open graslanden te vinden zijn. Anders is dat met de Galloways, die soms urenlang onvindbaar zijn. Koeien grazen veel minder dan paarden, maar nemen dan wel grotere

GASTVRIJHEID EN BETROKKENHEID

Gastvrijheid en betrokkenheid zijn belangrijke sleutelbegrippen bij het beheer van Koningssteen. Iedere wandelaar of fietser die het terrein bezoekt, wordt welkom geheten. Het informatiebord bij de ingang is wat dat betreft duidelijk: het gebied is in zijn geheel vrij toegankelijk, zelfs buiten wegen en paden. De hieraan ten grondslag liggende filosofie is eenvoudig: natuurterreinen, die vrij toegankelijk zijn, vergroten de betrokkenheid van mensen bij hun eigen leefomgeving. Ze verschaffen als het ware nieuwe 'roots' aan moderne mensen.

Een andere manier om de betrokkenheid van mensen te vergroten is het geven van excursies (figuur 2). Per jaar krijgen zo'n duizend mensen een rondleiding door Koningssteen. Het betreft zeer verschillende groepen, variërend van schoolklassen tot ontgrondingsbedrijven, van vrouwengilde tot milieu-actiegroep. Voor de mensen uit de directe omgeving van Thorn is er jaarlijks een speciale rondleiding. Ze worden ook daadwerkelijk bij het reilen en zeilen van het project betrokken. Dat werk bestaat voor de een uit het toezicht op de kudde, een ander helpt mee bij het opdrijven van het vee (jaarlijks nodig voor inenting en e.d.), het opruimen van vuilnis of inventarisaties van planten en dieren. Leden van de IVN-afdelingen Roermond en Weert helpen bij het rondleiden van de groepen. De scholingsbijeenkomsten van deze gidsengroep zijn uitgegroeid tot zeer inspirerende wandelingen.

Andere bezoekers komen speciaal naar Koningssteen om de paarden en runderen te bekijken. De grazers vormen voor hen een vanzelfsprekend opstapje naar de natuurlijke rijkdom van Koningssteen; een struik of bloem waaraan ze knabbelen, een kwikstaartje bij hun voeten of een kraai die de keutels openpikt.

De aanwezigheid van de grazers leidt ook tot milieubewustheid: het minder snel weggoien van een plastic zak of ander afval.

OMGANG MET GROTE GRAZERS

Voorzichtigheid is ook om andere redenen geboden: vanwege de aanwezigheid van stieren en hengsten bij de kuddes. Veel mensen hoeven toch al niet zo nodig dichtbij koeien en paarden te komen.

De ontmoeting met een stier zonder een veilige afscheiding van prikkeldraad ertussen geeft een aparte sensatie aan het bezoek van Koningssteen.

De grazers leveren op die manier ook een bijdrage aan de rust in het gebied. Wat die rust betreft, brengt een volledig vrije toegang natuurlijk toch de nodige risico's met zich mee, maar omdat de paarden en runderen er lopen, houden veel mensen zich toch op de paden. Hun schoeisel is vaak ook niet geschikt voor het ruigere werk.

Zo leidt het bord 'Welkom, maar pas op voor de stier' tot het gewenste effect: mensen voelen zich hier vrij, zonder dat die vrijheid leidt tot het platlopen van het gebied.

De ideale samenleving tussen mensen en dieren op Koningssteen ontstaat, wanneer ieder zich op zijn gemak voelt, zonder dat het tot al te nauwe contacten komt.

Problemen ontstaan wanneer mensen de dieren gaan voeren. Dat schept verwachtingen vanuit de dieren, ook naar mensen die niet van dergelijke intimiteiten gediend zijn. Gelukkig komt bijvoeren op Koningssteen nauwelijks voor.

Loslopende honden vormen een ander probleem. Voor de paarden en runderen is die evolutie uit de Wolf blijkbaar nog geen uitgemakte zaak en er bestaat weinig onduidelijkheid over hun bedoelingen wanneer een hond te dichtbij zou komen. Wanneer iemand met een aangelijnde hond naar de grazers loopt, ontstaan helemaal onoverzichtelijke situaties: mens wil paard aaien, paard valt uit naar hond, hond verschuilt zich achter mens etc. Honden zijn op Koningssteen dan ook niet toegestaan.

Het vertrouwen dat langzaam tussen mens en dier kan worden opgebouwd, raakt bruut verstoord, wanneer die mens ineens op dieren blijkt te schieten. Nog weken nadat een jacht heeft plaatsgevonden, zijn eenden en andere dieren op Koningssteen schrikachtig, zo gauw ze een mens zien naderen. Dat is één van de redenen, waarom de Stichting Ark heeft gestreefd naar beëindiging van de jacht op Koningssteen. Deze is stopgezet per 1 april 1993.

DE UITSTRALING VAN NIEUWE NATUUR

Op Koningssteen ontwikkelen zich niet alleen in objectieve zin nieuwe natuurwaarden, ook subjectief gezien krijgt het begrip nieuwe natuur inhoud. Er was al natuur, maar

deze bevond zich achter prikkeldraad en werd door slechts weinigen beleefd. Het weghalen van prikkeldraad in het terrein, waarmee in 1989 direct begonnen is, is vooral in die zin een bevrijdende handeling. Prikkeldraad maakt Nederland nog kleiner dan het al is.

Wie nu het fijnmazige padenpatroon op Koningssteen volgt, zoals dat door Koniks en Galloways gemaakt is, kan uren rondlopen in een gebied dat nog geen 40 hectare groot is. Nieuwe natuur maakt Nederland groter.

Natuurbeheer blijkt zo op Koningssteen een groot aantal psychologische kanten te bevatten. Het is inspelen op sterke en zwakke kanten van het publiek: het idee van vrijheid; toegang tot wat eerst verboden was; het opzoeken van spanning; het paradijsbeeld van rijke bloei in een halfopen landschap; maar ook: 'Dat wil ik ook bij huis'.

Of de duizenden bezoekers, die Koningssteen jaarlijks aandoen, het gebied verlaten met een verlangen naar meer, valt niet met zekerheid te zeggen.

Wel melden zich steeds meer gemeenten en particuliere grondeigenaren met de vraag om ook op hun terrein een beheer à la Koningssteen te starten.

SUMMARY

MANAGEMENT AND EDUCATION

Large grazing animals play a key part in structuring the natural vegetation in the Meuse valley. Small herds of semi-wild Konik horses and Galloway cattle are grazing at Koningssteen.

Optimal grazing density has been experimentally determined to be 1 adult animal per 3-4 hectares. This density leads to a semi-open landscape with summer and winter brushwood, low grasslands, scrubland and forest regrowth.

The desire to achieve as natural a situation as possible has led to a choice for having more than one type of grazing animal, for year-round grazing and for socially complete herds. This also influences the impact of the grazing animals on the vegetation structure.

Free public access to the area and specific educational campaigns are essential in enhancing public awareness of the project. The rough nature of the terrain and the presence of large grazing animals will induce a natural zoning of recreational activities.